

Från upplevelse till tanke 1. Ellen Keys barndom

Bakgrund

Våren 2004 fanns följande insändare införd i *Lärarnas Tidning*.¹ En pensionerad lärare stod som läsarbidas författare:

Enligt Barnombudsmannen utsätts omkring 100 000 barn för mobbning varje år. Vilken arbetsplats för vuxna skulle kunna tillåta sig något sådant? Och barnen kan knappast lämna sin obligatoriska arbetsplats./.../Hur kan detta system fortgå? Ellen Key gav svaret: "Alla reformer strandar mot skolbyråkratins orubbliga klippa"/.../Men varför mobbas det? Är inte barn av naturen goda?/.../Vi vet att mobbning uppstår i hierarkiska system med prestationstryck där individen känner sig hjälplös. Är skolan ett sådant system? Öppna skolan! Gör den till en tolvårig skola för alla med livets friska vind, handens arbete, friluftsliv och teater varvade med teoretiska ämnen som ska undervisas på ett konstnärligt levande sätt, eftersom pedagogik är konst. Den kan utövas endast av skapande lärare med sinne för humor./.../Bort med spindelnätet av prov, mätningar, värderingar och graderingar. Låt skaparglädjen blomma frisk alla år! Skulle vuxna stå ut med att ständigt mätas, vägas, rangordnas, särskilt om man ständigt befinns för lätt?/.../Detta århundrade måste äntligen få bli Barnets århundrade och inte igen krigens och terrorns tid.

När jag läste denna tänkvärda insändare uppfattade jag den som uttalat inspirerad av Ellen Keys (1849-1926) visionära ideal. Jag uppfattade dessutom att insändaren uttrycker pedagogikfilosofiska influenser från den polske läkaren/författaren/pedagogen Janusz Korczak (1878-1942). Korczak var starkt påverkad av Keys tankar, framförallt de som uttrycktes i *Barnets århundrade*. Korczak var också en av initiativtagarna till Genèvekonventionen 1924, föregångare till FN:s konvention om barnets rättigheter, antagen 1989.

Sommaren 2003 bodde jag som stipendiat i Ellen Keys hem Strand. Jag kom till Strand som forskare för att få tid att färdigställa en större pedagogikhistorisk text om bl a Jean-Jaques Rousseau, Johann Heinrich Pestalozzi, Friedrich Fröbel samt Ellen Key. Strand, en blandning av svensk herrgård och italiensk villa, andas harmoni, skönhet, kunskap och bildning. Vätterns omgivande vatten, ömsom blankt, ömsom upproriskt, manar till både eftertanke och arbetsglädje. Här skrev jag, kunde gå till Ellen Keys bibliotek och på plats slå i de primärkällor jag citerade ur eller hänvisade till i min egen alltmer "växande" text. Då mitt intresse för Keys böcker, både hennes egna och andras, främst var av pedagogikfilosofisk natur riktades mitt sökande och läsande kring texter som behandlade uppfostran, pedagogik, bildning, estetik osv. Förutom Ellen Keys eget bibliotek kunde jag ta del av de böcker vilka fanns till försäljning för intresserade besökare på Strand. Dessutom fanns det möjlighet att köpa eller läsa Ellen Key-Sällskapets årsskrifter utgivna från 1971 till skrivande stund. MEN – märkligt nog fanns det inte en enda årsskrift som särskilt fokuserat Keys största succé både internationellt och ekonomiskt, som tillhör världslitteraturen i pedagogik och som bekostade byggnationen av Strand; *Barnets århundrade*!² Denna text som påverkat internationell och svensk pedagogik samt syn på barn i så hög grad att dess grundvision finns inskriven i gällande Barnrättskonvention! Efter kontakt med Ellen Key-Sällskapets ordförande (Kerstin Bergman) bestämdes att nu var det dags för Ellen Keys tankar, omsatta i texten *Barnets århundrade* (från flera utgivningar) att höras inom Sällskapet.

Under mina tidigare studier av Ellen Keys texter har jag koncentrerat mig på texterna i sig samt övergripande relaterat dem till idéhistoriska sammanhang och biografisk bakgrund. När

¹ Nr 15/2004

² I *Ellen Key 1849-1999. En minnesbok*, vilken tillkommit på initiativ av Ellen Key-Sällskapet, förekommer två artiklar om *Barnets århundrade* författade av dels Birgit Gerhardsson (1999a), dels Ola Stafsgeng (1999)

jag nu stod inför uppgiften att skriva om *Barnets århundrade* för Sällskapet började jag studera Ellen Keys barn- och ungdomstid på ett mer ingående sätt än jag tidigare hade gjort. Visioner och idéer uppstår ju inte i ett tomrum utan de tonar fram ur tidigare upplevelser och erfarenheter. Sålunda kände jag ett behov av att sätta mig in i Keys liv från begynnelsen i syfte att försöka uppfatta vad som påverkat henne och hur hon sedan uttryckt influenserna i både texter och föredrag.

Efter att ha tagit del av ett stort antal texter om Keys uppväxt, skrivna av såväl Key själv som av samtida och nutida författare, samt relaterat dessa till essäerna i *Barnets århundrade*, framkom alltmer vilken oerhört stor betydelse Keys upplevelser under barn- och ungdomsperioden har haft för hennes senare filosofiska tankevärld. Keykännaren Ola Stafseng menar att Ellen Keys ”oppvekst, barndom og livslöp utgjör *Barnets århundrades* mikrokosmos, det er ”det lille Barnets århundrede”³, vilket är en tanke jag delar. Plötsligt kändes det således fel att försöka komprimera denna viktiga del av Ellen Keys liv i syfte att ge plats för presentation och diskussion av textinnehållet i *Barnets århundrade*. Det kändes angelägnare att först lyfta fram en möjlig förklaringsbakgrund till många av de visioner som uttrycks i främst *Barnets århundrade*, men även i andra texter skrivna av Key. Ellen Keys barn- och ungdomstid har ju inte heller tidigare fokuserats i Sällskapets skriftserie.⁴ Mitt arbete tog sålunda en ny vändning, vilket resulterade i en undran: Varför inte utförligt skildra Ellen Keys tidiga livsperiod och sedan relatera de tankar som då uppstod och utvecklades till *Barnets århundrade* i en kommande årsskrift för Sällskapet?

Jag tog återigen kontakt med Kerstin Bergman som fann förslaget tilltalande. Förslaget förankrades sedan hos styrelsen för Ellen Key-Sällskapet. På ett styrelsmöte kort därefter beslutades att jag får knyta an texten i föreliggande skrift till Sällskapets årsskrift 2008. Texten nedan kommer således att koncentrera sig på Ellen Keys barndomsperiod. I presentationen inflikas idéhistoriska perspektiv vilka jag uppfattar både vidgar och fördjupar det biografiska materialet. Jag har valt att skildra Ellen Keys första år såväl kronologiskt som tematiskt. Detta sätt att presentera en människas tidiga livsperiod känns mer dynamiskt levande än att endast skriva en kronologisk redogörelse. Det blir förhoppningsvis mer som Ellens egen ”berättelse”.

Emil (1822-1892) och Sophie Key (1824-1884)

Vi har ett stamträd framför oss, som bär på sina grenar namn av historiens yppersta, och hvares saf under tidernas lopp fått lifsgivande kraftämnen ur många skilda nationers blod, innan den telning som såg dagen, som bär namnet *Ellen Key*.⁵

Såsom ett ättelägg av skotska högländskämpar och gammelsvenska aristokrater och som ett par lyckliga makars förstfödda barn i ett bildat, tidsvaket och välbärgat hem, gjorde Ellen Key sitt inträde i världen.⁶

Så beskriver Louise Nyström Hamilton och Emilia Fogelklou, 1904 respektive 1931, Ellen Keys härkomst och barndomsmiljö. Innan Ellen Key dock ”gjorde sitt inträde i världen” hade Emil Key och Sophie Posse träffats och umgåtts sporadiskt sedan de var barn. Ellen förtäljer i *Minnen av och om Emil Key*⁷ att Sophie blev förälskad i Emil redan i tioårsåldern. Sophie hade till största delen tillbringat sitt liv inom den herrgårdskultur vilka de större och mindre

³ Stafseng (1999), sid 132. Även Ola Stafseng (1999) kommer således in på Ellen Keys barndom och uppväxt i ovan nämnda bok i en artikel om *Barnets århundrade*

⁴ En artikel om Keys uppväxt, också den författad av Birgit Gerhardsson (1999b), finns i den tidigare nämnda minnesboken *Ellen Key 1849-1999*

⁵ Sid 12

⁶ Sid 69

⁷ Del 1 av 3 (1915-1917)

godsen i östra Småland ingick i. Emil hade både företagit utlandsresor, bott i Stockholm, medarbetat i *Aftonbladet* och varit politiskt aktiv som liberal när han friade till Sophie i oktober 1848. Det skilde bara två år i ålder mellan Ellens mor och far men betydligt mer vad gällde världsvan erfarenhet. Skillnaden i kunskap och erfarenhet mellan man och blivande hustru var dock inte något som enbart gällde Ellen Keys föräldrar. Etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren menar att under denna tid och i denna miljö förutsattes att den blivande maken hunnit göra karriär, ordnat ett ståndsmässigt boende samt rört sig ute i offentligheten som ungarl ett antal år. Den blivande maken däremot hämtades vanligen direkt från en skyddad familjetillvaro vilket medförde att hennes erfarenhet om offentlig miljö var ringa liksom hennes kunskap om hushållsskötsel och barnavård.⁸ Sophie Posse kom också från en adlig herrgårdsmiljö, Björnö, där det alltid funnits ett skyddande nät av tjänstefolk. Under Sophies uppväxt var dock en hushållsmånad obligatorisk i syfte att bidra till hushållsbestyren samt erhålla praktisk kunskap inför framtida äktenskap.⁹ Till döttrarnas uppgift under hushållsmånaden på Björnö hörde exempelvis att brygga punsch berättar Ellen i *Minnen* utifrån moderns dagbok.¹⁰

1930 skriver Mia Leche Löfgren följande rader om Ellen Keys föräldrar:

Ellens far, godsägaren, politikern, tidningsmannen och författaren Emil Key, föddes 1822 på Eds Bruk i Småland. Han gifte sig med Sophie Posse, dotter till greve Carl Posse, en av länets främste jorddrottar. Förbindelsen väckte till en början ogillande i den konservativa grevliga familjen.¹¹

Emil Key var ofrälse och uppfattades genom sitt politiska engagemang som ”rabulist”. Men, menar Ann Margret Holmgren 1924, ”respekten för kärleken var det för greven avgörande”.¹² Ellen Key beskriver själv hur Sophie Posse darrande väntade på sin fars beslut:

Hemkommen till Björnö passade Sophie Posse på sin far då han just hade mornat sig efter sin middagslur och var vid gott lynne./.../hennes tacksamhet blev därför gränslös då hennes far med rörelse svarade henne: ”visserligen är Emil Key icke den måg jag skulle ha valt, men själv har jag gift mig av kärlek och mina barn skola icke av mig hindras att göra detsamma”.¹³

Även om Emil Key inte var adlig hörde han till en släkt av godsägare som varit bosatta i östra Småland sedan länge.¹⁴ Emil och Sophie hade således till viss del en gemensam herrgårdskulturell bakgrund från samma trakt och krets av människor, vilket säkerligen underlättade greve Posses jakande svar samt senare umgänge mellan familjerna.¹⁵ Holmgren får fortsätta ”berättelsen”:

Sophie Posses hopp att hennes älskade snart skulle vinna hennes föräldrars bevägenhet uppfylldes i rikt mått. Förhållandet mellan den fint kultiverade, älskvärde och intagande Emil Key och hans svärföräldrar blev oföränderligt gott.¹⁶

Emil Keys och Sophie Posses förlovningstid och äktenskap beskrivs både av Ellen själv och av andra samtida med familjen Key som ovanligt harmoniskt. Paret gifte sig den 2 mars

⁸ (1979)

⁹ Tyvärr har jag ej lyckats finna uppgifter om hur ofta denna månad inföll

¹⁰ Del 1

¹¹ Sid 14

¹² Sid 8

¹³ *Minnen*, del 1, sid 340

¹⁴ Ambjörnsson (2004)

¹⁵ Ronny Ambjörnsson (ibid) ger en levande bild av herrgårdskulturen i östra Småland i artikeln ”Ellen Keys första krets”

¹⁶ (1924), sid 9

1849.¹⁷ Att modern Sophie hade gift sig av egen fri vilja och inte av ekonomiska skäl utgjorde en bakgrundsfaktor av stor betydelse för Keys senare texter om kärlek, äkta och oäkta äktenskap mm. Föräldrarnas lyckliga äktenskap utgjorde en förebild för hur en harmonisk, kärleksfull och jämställd relation skulle kunna fungera mellan man och kvinna. Emil Key var långt före sin tid vad gällde kvinnans emancipation och en stor beundrare av Fredrika Bremer. I början av sitt äktenskap var dock Sophie Key ”icke för emancipationen” – en ståndpunkt som sedermera delvis ändrades” som Ellen Key uttrycker det i *Minnen*.¹⁸ Faderns syn på emancipation hade dock mer att göra med människans emancipation än kvinnans. Emil Key menade att både män och kvinnor behövde emanciperas, d v s ”frigöras från fördomar, bojor och band av vår lägre natur, för att sålunda höja oss till ständigt högre mått av andlig och lekamlig frihet”¹⁹, tankar som också återkommer i Ellen Keys eget författarskap.

Det är inte bara Emil Key som presenteras med positiva ord i tidigare Ellen Keybiografier. John Landquist beskriver 1909 Sophie Posse som ”en nobel och betydande människa, liksom mannen religiös och socialt och politiskt frisinnad”.²⁰ Nyström Hamilton, vars hem paret Key ofta gästade, menar att :

Fru Key var liksom mannen frisinnad i detta ords vackraste bemärkelse. Båda voro aristokratiska till sinne och seder, men demokratiska till åsikter.²¹

Således uttrycks idel lovord såväl om Ellen Keys mor och far som om Keys genetiska bakgrund av ovannämnda författare.²² Men hur väl stämmer dessa lovord med Ellen Keys egen barndomsupplevelse av föräldrarna? Ur *Minnen* träder en delvis annan och betydligt mörkare bild fram av Emil och Sophie Key, vilket vi återkommer till. Då delar av föreliggande text baseras på Ellen Keys egna minnen av sin uppväxt samt på hennes vänners minnen av samvaron med Ellen, uppfattar jag det som väsentligt att problematisera förståelsen av självbiografiskt material. Övergripande diskuteras barndomsminnen i självbiografier ur två perspektiv. Å ena sidan ger självbiografen en tillrättalagd bild av en persons liv genom att den som skriver har haft tid att utforma idealbilder av både sig själv och sin omgivning. Den kan sålunda utgöra en mindre bra källa vad gäller information om faktiska förhållanden och en individs verkliga upplevelse av olika situationer. Å andra sidan kan självbiografiska barndomsminnen vara värdefulla som källa då den medvetna och distanserade berättaren trängs undan av barndomens affektiva upplevelser. Sammantaget kan självbiografiska barndomsminnen således ge såväl en idealiserad bild av berättaren som en icke-idealiserad.²³ Vad gäller Ellen Keys barndomsminnen av föräldrarna uppfattar jag att hon snarare givit en dystert känslomättad beskrivning av hur hon upplevde föräldrarna än en medveten och distanserad bild.

¹⁷ Del 1

¹⁸ *ibid*, sid 269

¹⁹ *ibid*, sid 280

²⁰ Sid 12

²¹ (1904), sid 19

²² Sedan 1930 har Axel Forsström (1949, 1985) och Harald Schiller (1932) tecknat Ellen Keys liv och tankar. Jag har endast läst Forsströms (1985) tämligen kortfattade levnadsbeskrivning. I skrivande stund är idéhistorikern Ronny Ambjörnsson i färd med att skriva en fullständig biografi om Key, hennes liv, idéer och miljö

²³ Liliequist (1991)

Sundsholm

”Född den 11 dec 1849 på Sundsholm i Södra Tjust av Kalmar län i en naturskön och på grannskap fattig trakt, hvilket gjorde att naturen och böckerna icke människorna, varit de bestämmande inflytandena i min uppfostran”.²⁴

Så beskriver Ellen Key själv de faktorer vilka influerade såväl hennes egna livsval som de texter hon så småningom skulle författa. Förutom naturen och böckerna kom också hemmet Sundsholm, en mindre herrgård belägen utanför Västervik vid sjön Maren, att för alltid påverka, och därmed prägla, Keys visionära ideal och framtida praktiska tillämpning. Sundsholm var ett litet gods som Emil Key hade köpt ett par år innan han gifte sig med Sophie Posse. Sundsholm, skriver Ellen i *Minnen* ”gav honom (fadern, min kommentar) en ur jordbrukaresynpunkt dålig gård, men ur skönhetssynpunkt dess mer tilltalande”.²⁵ Redan under faderns uppvaktnings av modern besöker Sophie Posse Sundsholm, som hon beskriver enligt följande i sin dagbok från denna tid:

I resan hit foro vi upp till Sundsholm, der hvilar tanken så gerna. Det presenteras sig som den mest förtjusande villa; hvad jag tänkte, hvad jag kände, kan blott den ana, som erfarit hvad kärlek är!!! Wi mottogos och välkomnades af Emil; han passar som värd i detta paradys.²⁶

Under förlovningstiden ordnade Emil Key själv den bostad som skulle bli parets hem under nitton år. Nyström Hamilton som, vilket nämns, sedermera umgicks med Ellen, berättar att då fadern var en sådan litterärt och estetiskt bildad man inreddes Sundsholm med vackra möbler, konstverk och ett stort antal böcker, allt iordningsställt ”med utsökt smak”.²⁷

Efter bröllopet började Emil och Sophie Key ett stilla och enkelt liv på Sundsholm. Under de första åren av äktenskapet bestod deras umgänge av Emils och Sophies familjer samt av grannfamiljen Hultin på Kallernäs, en utgård till Sundsholm. Då familjen Hultin spelat en väsentlig roll för Ellen Key återkommer jag till dem längre fram i texten.

Till Sundsholm hörde utgårdar och torp som producerade allt från mejeri-, säd-, kött- och trädgårdsprodukter till skor och kläder. Det fungerade som en mindre municip och som idealbild för hur ett demokratiskt och rättvist samhälle och ett hem skulle kunna utformas enligt Key. Både modern och fadern hyste för den tiden radikala idéer om hur ett gods skulle drivas. På Sundsholm ville de skapa ett mönsterjordbruk med hjälp av olika reformer och experimentell jordbruksskötsel. Dessa åtgärder slukade ett driftkapital som Emil Key inte ägde, utan dessvärre fick lov att låna till. ”Emil Keys mågskap till Carl Posse (hade, min kommentar) lättat den kredit han behövt för att kunna driva sitt jordbruk rationellt” berättar Ellen Key i *Minnen*.²⁸ Hon berättar också att både fadern och modern kände ett djupt socialt ansvar för de personer som bodde och arbetade på Sundsholm:

Ensam eller med sin hustru och senare även med barnen gjorde E.K. långa vandringar till utgårdar och torp för att tillse arbetets gång eller höra de underhavandes önskemål.²⁹

Under sin tid på Sundsholm lade Emil Key ner brännvinsbränneriet på godset, engagerade sig tillsammans med Sophie för lantflickornas utbildning genom bildandet av ett skolhem, deltog

²⁴ Citerad ur ”Ellen Key – från barn till tonåring” av Birgit Gerhardsson (1999a), sid 13, som i sin tur citerat Keys ord från en början till självbiografi förvarad på Kungl. Biblioteket i Stockholm

²⁵ Del 1, sid 309

²⁶ ibid, sid 324

²⁷ (1904), sid 26

²⁸ Del 2, sid 9

²⁹ ibid, sid 15

livaktigt i järnvägs- och vägplaneringen inom socknen, grundlade folkhögskolan i norra Kalmar län, vilken även inkluderade kurser för kvinnor, mm, mm. Många av tankarna bakom dessa socialliberala idéer påverkade starkt Key och hon uttryckte dem senare i en oändlig mängd tal och texter både i Sverige och utomlands.

Eftersom Emil Key inte hade någon praktisk erfarenhet av jordbruksskötsel, hade lagt ned den inkomstbringande brännvinsbränningen, tagit mer hänsyn till estetik än nytta vad gällde plantering, avhuggning mm, gick Sundsholm alltmer med förlust. Dessutom skriver Ellen känslösamt:

De i Småland särskilt svåra nödåren – 1867, med en ytterligt kall vår och svåra översvämningar samt 1868 med en allt förtärande torra – medförde ren missväxt på Sundsholm som annorstädes./.../När folk i Stockholm glädde sig åt vackert väder, medan vi visste hur oförstående stadsbon var – och förblivit – i fråga om landsbygdens livsvillkor. Att nästan fysiskt känna jordens krav, blir för äkta lantbarn en andra natur, som fortvarar livet igenom.³⁰

Genom ovannämnda jordbrukskris samt faderns oförmåga förlorades således Sundsholm. Emil Key blev riksdagsman 1867. 1868 flyttade familjen till Stockholm och återvände bara till Sundsholm under långa sommarperioder. När fadern så småningom även övergav sin politiska bana, ”ramlade hans och familjens ekonomiska ställning samman” som Holmgren uttrycker det.³¹ Sundsholm säljs, ”endaste det nödvändigaste undantogs./.../Vid auktionen på Sundsholm kunde Ellen Key köpa en liten bosättning åt sig för 1.000 kronor som hon fått i faddergåva” förtäljer Holmgren vidare.³² Dessa barndomsmöbler tog Key med till Stockholm och så småningom till Strand, där de står än idag.

Sundsholm såldes först till ett bolag som överlät skötseln till Ellens bror Mac. Efter några år såldes Sundsholm igen men köptes av privata ägare som inte bebodde godset. Både när brodern skötte Sundsholm samt när det stod obebott kunde Ellen (genom en särskild överenskommelse) återvända på somrarna och bo i det älskade flickrummet på gaveln (vilket hon fick som eget rum i tolvårsåldern). Ellen fortsatte att tillbringa sin lediga tid på Sundsholm fram till sitt fyrtionde år. 1889 såldes Sundsholm återigen, men då till ägare vilka bosatte sig på herrgården. Efter den sista försäljningen återvände aldrig Ellen Key. Minnet av och längtan till barndomshemmet bar sedan Ellen inom sig i stort sett livet igenom. Hon såg Sundsholm som ett paradiset vilket hon uttryckte enligt följande:

Och om jag en gång kommer att stå framför den (paradisets port, min kommentar) ber jag att i förväg få veta om himlen har något Sundsholm – annars vill jag inte dit.³³

Först på Strand fick Ellen omsätta sin längtan i ett hus som, vilket nämndes i inledningen, verkligen blev en blandning av svensk herrgård och italiensk villa.

Storasyster

Sophie och Emil Key hade bara varit gifta i tio månader när Ellen föddes den 11 december 1849. Då Ellen kom lite för tidigt var dramatiken stor vid hennes födelse. Bud hade sänts till barnmorskan, som bodde ett par mil från Sundsholm samt till grannfamiljen Hultin på Kallernäs. Barnmorskan hann dock inte fram i tid utan det blev kapten Måns Hultin som förlöste Sophie och således var den första att någonsin hålla Ellen. ”Och det blev kapten

³⁰ *ibid*, sid 22-23

³¹ (1924), sid 29

³² *ibid*, sid 31

³³ *ibid*, sid 27

Hultin, som sedan livet igenom plågade berätta att hans ”hand var den första, som rört vid barnet” förtäljer Ellen i *Minnen*.³⁴ Leche Löfgren menar att:

Den symboliska heroismen i denna barnsbörd (att Ellen togs emot av ”barkade krigarnävar”, min kommentar) anstår väl det flickebarn, som en gång skulle göra de krigiska förfädernas vapen, en hand knuten kring ett svärd och inskriften ”Manu forti” (= med tapper hand) till motto för sitt liv och gärning.³⁵

Ellen döptes till moderns älsklingsnamn men då Ellen förväntades vara en son, som redan namngivits Nils, kallades hon ”Nisse” under sina barndomsår.³⁶ Ellen/Nisse föddes som första barnet av sex till Sophie och Emil Key. 1851 kom dottern Ada, som fick sitt namn efter George Byrons dotter, 1852 föddes första sonen Emil, 1853 Mac, 1855 Carl och till sist föddes tredje dottern Hedda 1856. Barnen Key kom således i snabb följd; från Ellen till yngsta syskonet var det en åldersskillnad på endast sju år. Ellen förtäljer i *Minnen*:

Alla barnen kommo till utan ett smärterop från modern, som ej med ett sådant ville orsaka mannen lidande! De föddes alla på Sundsholm, i samma väldiga mahognysäng, sedan av fadern kallad ”fäderneslandet”. Där föddes senare barnbarn till Emil Key; kanske skola där även barnbarns barn födas.³⁷

Samtliga syskon överlevde till vuxen ålder, vilket var mycket ovanligt i Sverige vid denna tid.³⁸

De många och täta nedkomsterna samt en begynnande lungsot medförde att Sophies hälsa försämrades under barnen Keys småbarnsår. Modern förbjöds att såväl amma något av barnen som att bli gravid igen. Föräldrarna levde således i celibat från 1858. Men, förtäljer Ellen vidare i *Minnen*:

deras förhållande förblev lika innerligt och E.K kunde på sin ålderdom säga till sina döttrar, att han varit deras mor obrottsligt trogen intill döden och efter den.³⁹

Sophies svaga hälsa medförde också ett behov av täta läkarbesök, vilket var svårt att ordna under vinterperioderna på grund av de dåliga vägförhållandena. Emil köpte därför ett tvåvåningshus i Västervik till vilket hela familjen flyttade under vintrarna 1856-57 och 1857-58. I Ellen Key-Sällskapets årsskrift 1987 beskrivs hur systrarna Ellen och Hedda sitter vid brasan på Strand och pratar barndomsminnen.⁴⁰ Ellen har tydliga minnesbilder från Västerviksvintrarna. Ett handlar om en eldsvåda i bostaden som orsakades av en tjänsteflickas slarv. Hade inte familjens hund Clary väckt Sophie och Ellen, som i sin tur väckte husets övriga invånare, så hade hela familjen brunnit inne. ”Men Clary – lilla vackra, trogna Clary, hon dog” minns Ellen.⁴¹ Till följd av eldsvådan fick dessutom både Sophie och Ellen lunginflammation, vilket än mer måste ha bidragit till moderns sjuklighet. Ellen kommer också ihåg brandvaktens heta rop utanför deras hus och stadens vintermörker: ”På gatorna var det bälgmörkt, det fanns inte ens fotogenlampor då”.⁴² Under Västervikperioderna reste fadern mellan staden och Sundsholm i syfte att kontinuerligt kontrollera verksamheten på godset. Sannolikt var han ofta på Sundsholm då Ellen inte omnämner honom i sina

³⁴ Del 1, sid 371

³⁵ (1930), sid 13

³⁶ Stafseng (1996), personlig kommunikation med Nils Westberg

³⁷ Del 1, sid 372

³⁸ Holmdahl (2000)

³⁹ Del 1, sid 373. Emil överlevde Sophie med åtta år.

⁴⁰ Årsskriften *Två systrar vid aftonbrasan* är baserad på en artikel publicerad i *Dagens Nyheter* 7 december 1924

⁴¹ *ibid*, sid 5

⁴² *ibid*, sid 6

Västerviksminnen. Från vintern 1858 kunde familjen åter bo året om på Sundsholm då Sophies hälsa delvis hade förbättrats.

Den äktenskapliga samvaron mellan Emil och Sophie, deras arbete med Sundsholm (fadern hade även andra uppgifter såsom medverkande i Norra Calmar Läns Tidning) samt moderns hälsotillstånd medförde att barnen Key fick ringa uppmärksamhet av föräldrarna. Ur *Minnen av och om Emil Key I-II* träder en ganska mörk skildring av Ellens tidiga levnad fram. Så här beskriver hon själv sin barndom:

De båda makarna levde så helt för varandra att redan av detta skäl ej mycken tid blev övrig åt barnen. Som dessutom ingendera i egentlig mening var barnkär, följde härav att barnen levde för sig själva uppe i barnkammaren, det ena av de tre stora rummen på vinden, där de – ifall far ej hade huvudvärk – också lekte under fult väder.⁴³

Att barnen Key överhuvudtaget hade en stor barnkammare att vistas i var ovanligt i svenska herrgårdsmiljöer på 1850-talet. Frykman och Löfgren poängterar att ännu under 1870-talet var mindre barn antingen inhysta hos tjänstefolket eller så bodde de i små mörka rum långt från finrum och föräldrarnas sovrum. ”Viktigast var att barnen sov och vistades så långt borta från sällskapsutrymmen och vuxenliv som möjligt”.⁴⁴ Förutom att leka, sov också Ellen tidvis med sina två systrar och en barnjungfru i syskonens barnkammare.⁴⁵ När dottrarna inte sov i barnkammaren bodde de i den flygel vilken sönerna alltid sov i,⁴⁶ framförallt under den höst som föregick första Västerviksvintern. När Sophie var sjuk orkade hon inte höra barnens oväsen på vinden: ”Vi flyttades ner i flygeln med Margret, vår rara, tyska bonne” berättar Ellen.⁴⁷ Den stora barnkammaren på vinden är dock det rum som har haft betydelse för Ellen Keys senare syn på ”barnkammarens” möjligheter och begränsningar. En levande barnkammarskildring ger hon oss i uppsatsen ”Skymningsbrasan”. Som sexåring får hon för första gången lov att elda i barnkammaren. Denna ”stora dag” hade hon med iver hämtat svavelstickor från vedbacken. Därefter hade hon tänt svavelstickorna ”njutande syskonens häpnad”. Sedan följde spänd förväntan:

Ingen minister kan med mera oro motse voteringen om en kabinetsfråga, än en dylik sexåring om den nytända brasan skall ta sig!⁴⁸

Ytterligare skildring från barnkammaren ges av systemn Ada. I en ”hyllningsbok” skriven inför Ellen Keys sjuttioårsdag 1919, delger systemn Ada Rydström (kamrat till Ellen under uppväxten) sina barndomsminnen per brev. Systemn Ada beskriver hur alla syskonen hängde runt Ellen i den mörka barnkammaren på julaftnarna och lyssnade på hennes fantasiberättelser i väntan på att få ”kallelse att möta den tända granen och all julens festglädje nere hos föräldrarna”.⁴⁹ Vad denna ”julens festglädje” innebar beskriver Ellen själv i *Minnen*; en gran vars ljus bestod av hemmagjorda, av vaxstaplar beredda ljus, en stor korg med klappar vilka fadern lackat och försett med både roliga och allvarliga verser, ”julhögar” med bröd, konfekt, äpplen, nötter, torra frukter, mm (även tjänstefolket fick liknande ”julhögar”).⁵⁰

Ellen tog tidigt en storasysters ansvar för sina syskon. Om de exempelvis fick utskällningar av föräldrarna tog hon dem alltid i försvar. Rydström berättar att redan innan Ellen pratade rent förde hon syskonens talan. En gång när lillasystemn Ada låg och grät i sin vagga,

⁴³ *Minnen*, del 1, sid 375

⁴⁴ (1979), sid 109

⁴⁵ Lengborn (1998)

⁴⁶ Leche Löfgren (1930)

⁴⁷ *Två systrar vid aftonbrasan*, sid 8

⁴⁸ Ur *Skönhet för alla*, sid 50

⁴⁹ Rydström (1919), sid 25

⁵⁰ *Minnen*, del 1

bannades hon för detta. Ellen vädjade då till föräldrarna: ”Ada ä så nessen på ’t”.⁵¹ Holmgren menar att Ellens modersinstinkt sannolikt ersatte för syskonen ”vad som kanske i det avseendet felades hos modern”.⁵² Nyström Hamilton har liknande tankar. I sin biografi om Key skriver hon att Ellens ”verklighetslif utfylles af att omhulda syskon, som äro yngre än hon själf”.⁵³

Det var säkerligen ingen lättskött skara syskon Ellen tog hand om. Leche Löfgren menar att det fanns inte bara idealitet och begåvning, utan också oro och trots i syskonens personligheter. Hon exemplifierar genom att citera hur en samtida släkting till familjen Key uttryckte sig om äldste sonen Emil: ”en småländsk bärsarkarnatur, som föddes åttahundra år för sent”.⁵⁴ Inkluderat Ellen fortsätter Leche Löfgren sin beskrivning av barnen Key som livliga, fantasifulla, äventyrslystna och fulla av upptåg.

För syskonen var Ellen den stora, trygga och rättvisa ”lillmammans”. Allteftersom hon blev äldre började även föräldrarna att lita på Ellens känsla för rättvisa och hederlighet. Skulle någonting delas mellan syskonen myntades uttrycket: ”Låt Ellen dela, så blir det rättvist”.⁵⁵ Skulle inbördes tvister redas ut utnämndes hon till skiljedomare. Rydström skriver, utifrån system Adas brev, att syskonen alltid vände sig till Ellen med sina bekymmer och svårigheter. Rydström citerar Adas brev:

Allt solljus i hemmet utstrålade från Ellen. Hon var för syskonen den kära beundrade och det goda exempel, som sporrade till allt ädelt och skönt.⁵⁶

En gång kom dock Ada ihåg att Ellen hade lurat henne. Det var när Ellen hade sagt att ”Eidamerostar växer på träd”, vilket Ada ej hade betvivlat vid tillfället. ”Ellen lär dock ännu i dag ångra att hon så skamligt bedrog den lilla” kommenterar Rydström Adas barndomsminne.⁵⁷ Fem år senare, när Ellen är sjuttiofem, får Rydström rätt. Ellen och system Hedda samtalar och Ellen minns händelsen. Till Hedda säger hon: ”Men vet du, det vill jag tillstå att jag har ont av än i dag att jag svek hennes tro på mig”.⁵⁸

Även i vuxen ålder fortsatte syskonen att mer eller mindre vända sig till Ellen då de var i behov av hjälp på olika sätt. Bröderna Emil och Carl gick till sjöss efter några års skolgång i Uppsala. Vid avresan från Sverige lämnade de efter sig både penningtrassel och djup osämja med fadern. Bröderna återvände aldrig till hemlandet, vilket ledde till stor sorg för föräldrarna och senare ångerfullhet hos främst brodern Carl. Brevväxling mellan Ellen och de båda bröderna förekom med jämna mellanrum. Birgit Gerhardsson, som tagit del av tidigt skrivna brev inom familjen Key, menar att breven från ”de sjöfarande bröderna är gripande”.⁵⁹ Brodern Mac, också han i konflikt med fadern, flyttade efter avslutad tid som förvaltare på Sundsholm till Alvesta, system Ada flyttade till Visby och Hedda till Göteborg. Trots geografiskt avstånd (som blev än större under Keys utlandsvistelser) pågick dock en ständig och innerlig kommunikation mellan syskonen. I Ellen Key-Sällskapets årsskrift från 1991 kan den sista brevväxlingen mellan syskonen Ellen, Ada, Mac och Hedda följas fram till Ellens död 1926.⁶⁰

⁵¹ (1919), sid 20

⁵² (1924), sid 13

⁵³ (1904), sid 35

⁵⁴ (1930), sid 18

⁵⁵ Nyström Hamilton (1904), sid 42

⁵⁶ (1919), sid 25

⁵⁷ *ibid*, sid 26

⁵⁸ *Två systrar vid aftonbrasan*, sid 10

⁵⁹ (1999), sid 24

⁶⁰ *Skuggor över Strand. En brevväxling mellan Ellen Key och syskonen*

Fostran

Barnen Key fostrades mycket hårt under barndomens tidiga period, även mätt med den tidens mått. I tron att en sträng och konsekvent fostran alstrade fram starka karaktärer, upprättade Emil och Sophie Key en mängd förhållningsregler i hemmet. Föräldrarnas idéer om fostran hämtades från såväl ett aristokratiskt, spartanskt ideal som från ett enkelt lantbarnsfostransideal. Dessutom ingick influenser från demokrati- och jämställdhetsidéer. Den barska och ibland skoningslösa behandlingen av barnen förändrades dock mot ett mer förstående bemötande allteftersom barnen blev äldre (främst i fråga om döttrarna). Ur Ellen Keys barndomsminnen tonar således en bild fram som visar på en mycket medveten fostran av barnen, iscensatt av föräldrarna personligen och genom deras direktiv till tjänstefolket. Olika former av tjänstefolk tog dagligen hand om barnen, vilket innebar att under större delen av syskonskarans barndom var de hänvisade till sig själva och till anställda. Eftersom föräldrarna litade mer på tjänstefolket än på barnen, skapades ”ett klimat av fruktan och angiveri” skriver Ingela Bendt i sin bok om Ellen Key och Strand.⁶¹ Då Ellen Keys egna ord tydligast belyser under vilka förhållanden barnen levde, ges nedan stort utrymme för Ellens minnesbilder. I främst *Minnen* beskriver hon den stränga disciplin som rådde i hemmet. Kroppsga användes ofta som medel i barnens fostran. Erfarenheten gav följande reflektioner:

Följden blev den vanliga: att icke förtrolighet utan fruktan under barnaåren präglade förhållandet till föräldrarna; att bitterhet närdes och falska bekännelser framtvungos. Smekningar av vår far och även av vår mor voro mycket sällsynta, beröm likaså./.../Ett ohövligt ord till en tjänare straffades; varje lek skulle ögonblickligen lämnas för att fullgöra ett uppdrag eller en annan plikt./.../Den som gick ut i köket utan att vara skickad, blev utvisad med en disktrasa om halsen.⁶²

Barnen Key åt aldrig morgon och kvällsmåltider (som bestod av mjölk och grovt bröd) med föräldrarna utan endast middagar vilka intogs på faderns och moderns villkor:

Av middagens två rätter måste även de ätas, som förorsakade illamående; själva julafton medförde ingen befrielse från lutfisken ens för dem, som kallsvettades av leda. Söndagens efterrätt var ett blandat nöje, ty barnen skulle turvis vid predikan läsa Fader vår och Herrens välsignelse och den, som då stakade sig – eller under veckans lopp hade stakat sig på bordsbönerna – blev utan efterrätt. Den, som kom försent till middagen kl 2, fick stå vid ett sidobord och blygselfull inta sin måltid. Att vid bordet öppna munnen utan att vara tilltalad hände oss ej förrän ett bra stycke in i tonåren.⁶³

Ellen beskriver också minnen av de läxförhör vilka fadern sporadiskt utsatte barnen för. Från leken i salen kunde de plötsligt kallas in till föräldrarna och förhöras på geografi och historia: ”vi kände oss då som verkliga sorgebarn, ty årtal, fredsslut och floder runno med samma fart ur vårt minne”.⁶⁴ I ytterligare ett levande barndomsminne från de två vintrarna i Västervik minns Ellen hur familjen skulle gå och se på dvärgen Piccollomini:

Men det råkade vara en lördag, med paltbröd och fläsk till middag – något som bror Emil aldrig kunde få ner hur han än straffades. Vi fick gå utan honom, han satt och grät framför sin orörda tallrik.⁶⁵

Det var inte bara mat och måltider som omgärdades av hårda regler:

⁶¹ (2000), sid 22

⁶² Del 1, sid 376-377

⁶³ ibid, sid 377

⁶⁴ ibid, sid 393

⁶⁵ *Två systrar vid aftonbrasan*, sid 7

Samma enkelhet rådde i fråga om kläder: att på en gång få nya sådana var mycket ovanligt; i regeln ärvde de yngre de äldres och skador på kläderna betraktades som mycket straffvärda förseelser.⁶⁶

Sötsaker förekom ytterst sällan då föräldrarna uppfattade det som skadligt för hälsan. Barnen Key erhöi t o m ”godispeng”, vilket innebar att de fick sex riksdaler per år om de avhöll sig från att äta sylt och socker i hemmet. Att helt avstå från sötsaker förde dock med sig en ständig längtan hos Ellen. Vid en hälsovistelse på Marstrand med modern drev denna längtan henne till att köpa kandissocker på kredit i en handelsbod. Ellen kunde inte betala skulden på tjugofyra shilling. Av rädsla för modern vågade hon inte avslöja vad som hade hänt. Fruktan för att Sophie skulle upptäcka tilltaget förenat med skammen att inte göra rätt för sig utmynnade i ett ställningstagande:

Men denna sjuålderns erfarenhet av skammen att ”leva över sina tillgångar” brände in sig så djupt att den också blev den sista. Försakelsens väg blev, tack vare vår uppfostran lätt; lånevägen av mig aldrig beträdd.⁶⁷

Barnen fick dock månatliga fickpengar, ytterligare ett medvetet val av föräldrarna. Med månadspengen, menar Ellen, lärde sig barnen att ”handha små medel” och att spara. Julklappsinköp medförde avbräck, likaså att ersätta det som förstörts inom- och utomhus. Sammantaget med ”läspengen” (barnen fick betalt för goda betyg), kunde Ellen emellertid spara ihop till och betala både böcker och egen bokhylla.

I *Barnets århundrade* skriver Ellen Key att hon redan som femåring började begrunda sina framtida barns uppfostran. Hur tänkte hon i mitten av artonhundrafemtioalet om den hårda och stränga fostran hon och hennes syskon utsattes för? Att den präglade hennes senare tankar är uppenbart. Så här uttrycker hon det själv när hon diskuterar uppfostran i *Barnets århundrade*:

Då som nu innebar mitt ideal af uppfostran att barn skola ha roligt och ej behöva vara rädda!.../Men skillnaden är oerhörd mellan de vuxnas lidanden genom tillvaron och barnens lidanden genom de vuxna. Barnet vill icke resignera under lidanden, dem det känner att uppfostran ådrager det.⁶⁸

Som nämnts återkommer jag till på vilka sätt Ellen Keys barndomsupplevelser påverkat texten i *Barnets århundrade* i Sällskapetets årsskrift 2008

Allt var emellertid inte mörkt. Likväl som *Barnets århundrade* är ett uttryck för den avsky Key kände för en del av de metoder vilka förekom i hemmet, är essäerna även ett uttryck för det Key uppfattade som föräldrarnas ”goda” uppfostran. I den ”goda” fostran ingick framförallt bildning och utbildning, tankar av väsentlig betydelse i Ellen Keys liv och texter. Föräldrarnas idéer om fostran var, som nämnts, en blandning av aristokratisk uppfostran och enkel lantbarnsfostran. Barnen undervisades på Sundsholm av guvernanter och informatorer från Tyskland och Frankrike. De fick lära sig simma, ro, segla, rida, spela piano och teckna, även om de två sistnämnda färdigheterna gav Ellen stora bekymmer på grund av bristande anlag. Då fadern inte utövade någon idrott blev det grannen, kaptten Hultin, ”som invigde pojkar i jaktens och fiskets hemlighet” berättar Ellen.⁶⁹ Leche Löfgren menar att barnen Key rustades för livet genom denna utbildning.⁷⁰ Key själv poängterar att det var

⁶⁶ *Minnen*, del 1, sid 376

⁶⁷ *ibid*, 391

⁶⁸ 1900, Del 2, sid 61

⁶⁹ *Minnen*, del 1, sid 377

⁷⁰ 1930

kombinationen av utbildning, bildning samt självupplevd insikt i lantbarnens villkor som gav henne och syskonen en stor beredskap att möta livets prövningar.

Föräldrarna gjorde ingen skillnad på fostran mellan barnen. Ellens uppväxt var således jämställd med hennes bröders, vilket var ett mycket radikalt ställningstagande av föräldrarna vid denna tid. ”Flickorna Key tycks ha sluppit, den för överklassflickor då vanliga, träningen i ”accomplishments”, ytliga färdigheter utan kunskap som så illa rustade dem för livet” skriver litteraturforskaren Claudia Lindén.⁷¹ Utifrån tid och rum hade således Ellen och systrarna ovanligt stor fysisk frihet för att vara flickor och barn. Såsom torde ha framgått, var barnen Key ofta hänvisade till varandra utan vuxnas insyn. Detta måste också ha haft en positiv betydelse för barnens rörelsefrihet. Utan vakande ögon hittade både bröder och systrar på en hel del upptåg, ofta anförda av Ellen. Lindén menar vidare att denna jämlika och jämställda uppfostran av barnen banade väg för Ellen Keys senare tankar om en samskola för flickor och pojkar samt att ”barnet” i *Barnets århundrade* inte är könsspecificerat.

Allteftersom barnen växte upp såg fadern och modern också de olika barnens egenart, en faktor av vital betydelse för Ellen Keys senare syn på individualism:

Sönerna visste alltid att de fingo bli vad de önskade och när min framtida livsriktning blev föräldrarna klar, då främjades den av både mor och far.⁷²

Ju äldre barnen blev desto bättre blev, som nämnts, förhållandet till föräldrarna. När barnen som vuxna pratade med Sophie om att de hade uppfattat henne som alltför upptagen av sin man och inte av dem, gav modern dem rätt. Hon förklarade det med att:

hon icke kunnat helt fylla mer än en uppgift; den att vara hustru. Och då tystnade vi alltid. Ty aldrig hade vi sett och aldrig fingo vi heller se någon, som i detta avseende var fullkomligare än vår moder.⁷³

Trots alla mörka minnen är det märkligt nog ljusa bilder av både föräldrarna och deras fostran som Ellen bar med sig genom livet:

Först som vuxna förstodo barnen vad det för dem betydde att i hemmet endast ha haft rena föredömen och vackra minnen av det innerliga förhållandet mellan far och mor. Varm tacksamhet kände de då även över att ha blivit fostrade i enkelhet, självbehärskning, härdighet och hänsyn för andra.⁷⁴

I Ellen Key-Sällskapets årsskrift 2008 återkommer jag till på vilka sätt föräldrarnas tuktan av barnen Key gled över till ett förhållande som präglades av större förtrolighet.

Mormor och morfar på Björnö

Två personer som betydde oerhört mycket för Ellen och hennes syskon under barndomen var barnens morföräldrar, Carl och Sophie Posse. Ellen Key inleder andra delen av *Minnen* med en ömsint presentation av morföräldrarna samt av deras gods, Björnö. Björnö låg 12 mil från Sundsholm och två mil från Kalmar. Det var ett mycket stort gods med en hänförande utsikt över Kalmarsund.⁷⁵ Under Ellens barndom rådde ännu äldre tiders seder på det stora

⁷¹ (2002), sid 53

⁷² *Minnen*, del 1, sid 376

⁷³ *ibid*, sid 394

⁷⁴ *ibid*, sid 376

⁷⁵ Björnö finns kvar än idag i privat ägo. Det har tidigare använts som konferenscentrum och behandlingshem enligt föreståndarinnan på Strand, Hedda Jansson.

”herresätet”. Även morföräldrarnas äktenskap var mycket lyckligt. Carl Posse ”dyrkade sin hustru och bedyrade som åttioåring att han aldrig sett en vackrare kvinna”.⁷⁶

För Ellen var Björnö ett paradys, väsensskild från det spartanska Sundsholm. Mormor bjöd på bakverk och frukt från ett överdådigt skafferi (hon skickade även en mängd godsaker till barnens födelsedagar på Sundsholm), morfar lekte och gav fina presenter. Barnen var så förtjusta i Björnö att de en gång försökte rymma till morföräldrarna under Ellens ledning.⁷⁷ En gång gav morfadern barnen en ölanning i julklapp. På julafton vandrade hästen rakt in i salen på Sundsholm, vilket blev ett oförglömligt minne hos Ellen.

Tydligen var morfadern väldigt svag för Ellen. Ada Rydström skildrar några episoder från Ellens vistelser på Björnö:

Ingen vågade störa grevens välbehövliga middagsvila. Lilla Ellen, som hört de äldre tala på franska sig emellan – kanske just det som ej var avsett för hennes öron – smög sig in till den vilande: ”Moffa, moffa! la bouche vill tala,” viskade hon och moffa tog henne i famn under ömma smekningar. Greven var alltid försedd med s k sockerpullor, som han strödde ut på golvet för Ellen att plocka. Men Ellen tyckte ej om detta sätt att bli serverad. ”Moffa! pocka moffa!” kommenderade hon och ”moffa” måste lägga sig ned och plocka pullor åt sin älskling.⁷⁸

Mormodern lärde Ellen läsa, morfadern lärde henne rida.

Makarna Keys barn voro de första barnbarnen och omfattades med så innerlig ömhet att morföräldrarna ofta utbådo sig att få behålla den ena eller den andra under en längre tid

berättar Ellen i *Minnen*.⁷⁹ När Ellen var fem år bodde hon på Björnö under nästan ett års tid. Det var på Björnö hon, som nämnts, lärde sig läsa. Mormodern satt med stora tabeller från vilka Ellen så småningom kunde läsa rent. När hon väl förvärvat denna färdighet förändrades Ellens liv, vilket vi återkommer till. Under vistelsen hos morföräldrarna ingick också plikter såsom att fälla näsdukar. Ellen minns hur hopplöst tråkigt hon upplevde detta handarbete, särskilt när morfadern stod utanför och väntade på henne för att ta en ridtur med hästen Myggan.

Det var också på Björnö som hon satt under matbordet och lyssnade på de vuxna när de läste högt ur de då nya böckerna. Det är i redogörelsen för vilka böcker Ellen lyssnade på under bordet som det infinner sig vissa frågetecken. Enligt Nyström Hamilton, Rydström, Holmgren och Stafseng lyssnade Ellen på *Onkel Toms stuga*, *Jane Eyre*, *Lykttändaren* m fl.⁸⁰ Vare sig Leche Löfgren eller Forsström omnämner vistelsen på Björnö.⁸¹ Gerhardsson skriver om vistelsen och vilka böcker; *Onkel Toms stuga*, *Jane Eyre*, *Den sista athenaren* m m., vilket även Lindén gör; *Jane Eyre*.⁸² När Ellen Key och systemen Hedda ser tillbaka på sin barndom nämner Ellen de böcker hon lyssnade på under Västerviksvintrarna:

Den vintern (det framgår inte vilken av de två vintrarna hon syftar på, min kommentar) kom *Jane Eyre*, kom *Ett köpmanshus i skärgården*, kom *Onkel Toms stuga*. Och jag fick sitta inne hos de stora och höra på högläsning av de härliga sakerna.⁸³

För att återknyta till den inledande diskussionen om värdet av barndomsminnen som källa: Var uppstod uppgifterna om vilka böcker som höglästes på Björnö? Ellen Keys egna minnen

⁷⁶ Nyström Hamilton (1904), sid 28

⁷⁷ Leche Löfgren (1930)

⁷⁸ Rydström (1919), sid 21

⁷⁹ *Minnen*, del 2, sid 2

⁸⁰ (1904, 1919, 1924, 1999)

⁸¹ (1930, 1985)

⁸² (1999, 2002)

⁸³ *Två systrar vid aftonbrasan*, sid 7

av när hon hörde de olika böckerna för första gången kan uppenbarligen beläggas med fel. *Ett köpmanshus i skärgården* utkom 1861, således flera år efter Ellens Västerviksvintrar. Som Karin Thunberg så väl uttrycker det:

Mer intressant är hur minnet fungerar och, vilket är en konkret följd av dess opålitlighet, hur mycket vi kan lita på det som påstås vara självupplevt./.../Spridda barndomsminnen och enstaka nedslag i vardagen ger ingen sann bild av ett människoliv. Därtill är det, tack och lov, alltför komplicerat. det är också förstärkt av verkliga minnen, påhittade minnen och luckorna efter de minnen som vi inte orkat spara. Tacka katten för att självbiografiska texter bör läsas med viss skepsis. Även om en författare inte råljuger medvetet.⁸⁴

Familjen Hultin

Såsom torde ha framgått tidigare var familjen Hultin och deras hem Kallernäs oerhört betydelsefulla för Ellen under hennes uppväxt. Kallernäs var, som nämnts, en utgård till Sundsholm och familjen Keys närmaste grannar. Det tog bara femton minuter att gå mellan gårdarna. Kapten Måns Hultin, hans fru Constance samt många barn bodde på Kallernäs när Emil köpte Sundsholm 1848. Redan under Sophies och Emils förlovningstid besökte Sophie Kallernäs, vilket gjorde ett djupt intryck på henne. I sin dagbok beskriver hon sitt första möte med Hultins:

Kl. 4 foro vi över till Callernäs. Det var ruskigt väder men vi blevo rikt belönade. Fru Hultin spelade Harpa för oss – för en sådan njutningsrik stund hade jag kunnat gjort tusende gånger mera. Nog har jag hört musik, som kunnat jemföras med Harpa, men ingenting har gjort ett sådant intryck på mig. Det var som hade hon slagit an strängarna i min egen själ. Jag var hänförd och bad mer än en gång till Gud, att det en gång skulle blifva lika mycket harmoni inom mig som i Harpan. Dessa Hultins hvad de äro lyckliga! Att uti all sin enkelhet ega en sådan rikedom!! Det är verkligen intressant att se så mycken enkelhet och tarflighet förenad med så mycken poesi – man måste ovillkorligen beundra och njuta. Jag var road af eftermiddagen.⁸⁵

En varm vänskap utvecklades således mellan Hultins och Keys från första början. Kapten Hultin var lika lite ämnad till jordbrukare som Emil Key. Han ägnade sig hellre åt jakt och fiske. Då kaptenen till slut inte kunde betala arrendet, tog Emil över marken. Vid det laget hade dock Hultins hunnit bli så kära grannar till familjen Key, att Emil erbjöd dem att bo hyresfritt i hus och trädgård för all framtid.

Anbudet blev mottaget och ingendera parten fick någonsin anledning att ångra detta. Ty å ömse sidor var grannlagenheten så fullkomlig att tillgivenheten orubbad varade livet igenom.⁸⁶

För Ellen var familjernas vänskap underbar då den innebar att hon fritt kunde springa mellan Sundsholm och Kallernäs utan att det sågs med oblida ögon. Sålunda tillbringade Ellen stor del av sin barndom på Kallernäs. Måns och Constance samt Kallernäs ges också stort utrymme i första delen av *Minnen*. I Ellens kärleksfulla beskrivning får man en känsla av den värme och det lugn som Ellen måste ha upplevt på Kallernäs när hon var liten. Huset var ett rött envåningshus med några vindsrum under ett brutet tak. I ett av vindsrummen huserade kaptenen. Rummet, som aldrig fick städas, var inrökt och full med böcker och resebeskrivningar minns Ellen. På nedervåningen hade rummen drag av gamla herrgårdar från 1800-talets början; limstänkta väggar och målade kakelugnar på höga ben. Huset omgavs av en vildvuxen trädgård full av fruktträd och gammeldags blommor. Kallernäs, skriver Ellen

⁸⁴ Krönika, SvD 060204

⁸⁵ *Minnen*, del 1, sid 335

⁸⁶ *ibid*, sid 350

”låg såsom en fridlyst ö mitt i den alltmer bråkiga nya tiden, som varken berörde stället eller de människor som bebodde det”.⁸⁷

Måns Hultin var en bullrande och livlig ”gammal krigsbusse” med ett rullande och smittande skratt. Som nämnts var det kaptenen som förläste Sophie Key samt lärde pojkarna Key att fiska och jaga. Constance Hultin var av ett helt annat slag. Uppfödd och uppvuxen i en prästfamilj (dessutom delvis adlig genom att modern var född grevinna) hade Constance erhållit en kulturell uppfostran med starka inslag av musik, dans och litteratur. Även Hultins äktenskap beskriver Ellen som harmoniskt:

”visserligen voro de båda makarnas skaplynnen stämde i olika tonarter, hans realistiskt – humoristiskt, hennes idealistiskt – romantiskt. Men detta gjorde intet intrång på deras lycka.”⁸⁸

Med tanke på de lyckliga äktenskap vilka Ellen kunde studera i sin närmiljö; föräldrarnas, morföräldrarnas och Hultins, är det inte märkligt att hon senare lyfter fram en respektfull och kärleksfull samvaro mellan makar (vilka ej behövde ha ingått juridiskt äktenskap) som ideal i sina texter.

1849, då Måns var sextio och Constance fyrtonio, föddes deras yngsta dotter Louise (Lisa). Samma år föddes Ellen. De både flickorna blev bästa vänner för livet. Ellens fostran har redan diskuterats, Lisas blev en blandning av moderns mjukt kulturella påverkan och faderns mer burdusa. Ellen berättar i *Minnen* hur Lisa själv beskrivit ”att faderns uppfostran egentligen bestod i att säga: ”detta ska du göra – eller detta ska du låta bli, ty annars tar fan dig”.

För Ada Rydström beskrev Lisa också barndomens vänskap mellan henne och Ellen. Ofta besökte Lisa Sundsholm och varje gång hon kom fram frågade Ellen hur länge hon fick stanna. ”Först när detta var klart planlade Ellen den lek, som på den beviljade tiden kunde medhinnas”.⁸⁹ Lisa skildrar också ett tillfälle då de båda vännerna hittade massor av smultron på Sundsholm. Ellen plockade bären och gav de största till Lisa. Lisa frågade varför och Ellen hade svarat: ”Jo, därför att om du hittat smultronstället, så skulle du gjort så för mig”. Lisa fortsätter: ”Intet av vad jag förr eller senare fått av uppfostran i livet, har verkat starkare på mig än dessa ord”.⁹⁰ Trots stort geografiskt avstånd mellan barndomsvännerna (Lisa bodde som gift i Frankrike under många år) förblev de, som nämnts, bästa vänner livet igenom. I Ellen Keys arkiv på Kungliga Biblioteket i Stockholm finns 347 brev från Ellen till Lisa skrivna mellan 1889-1925.⁹¹ Boken *Människor* från 1899 uttrycker följande tillägnan: ”Till Lisa med mitt hela livs alltjämt växande vänskap”.

Bokslukerskan

Så har vi då kommit fram till den sista delen av ”berättelsen” om Ellen Keys barndom. Ellens föräldrar, syskon, morföräldrar och vänner har beskrivits i syfte att teckna en möjlig fond till Ellens vidare liv, tankar och texter. Men det fattas en bakgrundsförklaring av avgörande betydelse – Ellens läsande! Det går inte att skriva om Ellens barndom och utelämna hennes kärlek till böcker. I samtliga texter om Key lyfts ständigt denna passion fram. När hon själv skrev en början till självbiografi menade hon att naturen och böckerna hade varit ”de bestämmande inflytande i min uppfostran”.⁹² Drygt ett år innan Ellen Key dog frågade systemen Hedda vilka barndomsminnen som varit de gladaste. Ellen svarade med eftertryck:

⁸⁷ *ibid*, sid 350

⁸⁸ *ibid*, sid 362

⁸⁹ (1919), sid 21

⁹⁰ *ibid*, sid 21-22

⁹¹ Hackzell (1994)

⁹² Se sid 5

”Böcker, alltid böcker, kära du. Det var upplevelserna, det var själsskakningarna”.⁹³

Ellen lärde sig tidigt att läsa. Vid sju års ålder läste hon Esaias Tegnér's *Axel*. En hel sommar gick hon omkring med boken i klänningsfickan, tills hon kunde den utantill. ”Da hun var 8 år kom Coopers *Den siste mohikaner* ut og da kunne hun allerede lese den høyt for sine søsken” skriver Stafseng.⁹⁴ Vid samma ålder vistades Ellen och brodern Emil en längre period på Björnö. Under frånvaron från hemmet skrev Ellen brev till modern på Sundsholm. I brevet tillfogade mormodern följande rader, vilka säger en del om Ellens ”bokslukande”:

Icke må du tro att Ellen läst alla böckerna jag köpt, långt derifrån – jag har hejdat henne i farten, hon får lof att hafva det såväl till reslecture som lecture i Marstrand då man vill hafva tyst.⁹⁵

Det stora biblioteket på Sundsholm var fyllt av böcker från golv till tak. Föräldrarna hade som regel att barnen inte fick låna böcker ur biblioteket förrän de hade fyllt femton år.⁹⁶ Men Ellen tog dem ändå utan lov, något hon aldrig ångrade. Till skillnad från den litteratur vilken föräldrarna ”barnförbjöd”, försåg de barnen med både barnlitteratur och barntidningen *Linnéa*. Ellen minns:

Det för vår barndomstid mest betydelsefulla var dock den stora iver och den visa urskillning med vilken vår far och mor försåg oss med allt det bästa, som kom ut såsom barnböcker.⁹⁷

Ellen minns också att Constance Hultins sagor lästes under barndomen. Ambjörnsson menar att Ellen således levde i en mycket litterat miljö, inte bara på Sundsholm, utan även på Kallernäs.⁹⁸

Som nämnts ovan har Keyforskningen genom åren diskuterat Ellen Keys läsande från tidig barndom till ålderdom. Det framgår överlag att efter vistelsen på Björnö, då hon ”knäckte läskoden”, läste Ellen mycket, kontinuerligt och medvetet. Stafseng kallar Key för ”verdens förste mediaskadde barn”⁹⁹, ett uttryck som Lindén värjer sig mot ur ett feministiskt perspektiv.

Man kan också fråga sig varför just Key skulle vara *världens första* ”medieskadade barn” och inte andra med henne jämnåriga, manliga författare, som hade en liknande bildningsbakgrund?

Vad skulle Ellen ha tänkt? Forskningen är ju rörande överens om böckernas betydelse för henne, både som bildning och förströelse. Det skulle nog Ellen ha hållit med om. Därför är det i böckernas värld vi lämnar barnet Ellen. När vi åter träffar henne har hon fyllt tolv år och precis fått ett eget rum på vinden. Hon är då på väg mot en ungdomsperiod kännetecknad av grubbel, melankoli, religiositet och läsande, läsande, läsande.....

⁹³ *Två systrar vid aftonbrasan*, sid 7

⁹⁴ (1999), sid 135

⁹⁵ Gerhardsson (1999), sid 19

⁹⁶ Lindén (2002)

⁹⁷ *Minnen*, del 1, sid 390

⁹⁸ (2004)

⁹⁹ (1999), sid 136

Referenser

Litteratur:

Ambjörnsson Ronny (2004) "Ellen Keys första krets" Ur: *De nio. Litterär kalender 2004. Ellen*. Stockholm: Norstedts Förlag

Bendt Ingela (2000) *Ett hem för själen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag

Fogelklou Emilia (1931) "Ellen Key" Ur: *Den allra vanligaste människan*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag

Forsström Axel (1985) *Ellen Key*. Tranås: Ellen Keys Stiftelse Strand

Frykman Jonas & Löfgren Orvar (1979) *Den kultiverade människan*. Malmö: Gleerups Utbildning AB

Gerhardsson Birgit (1999a) "Perspektiv på Barnets århundrade" Ur *Ellen Key 1849-1999. En minnesbok*. Linköping: Förlaget Futurum

Gerhardsson Birgit (1999b) "Ellen Key – från barn till tonåring" Ur: *Ellen Key 1849-1999. En minnesbok*. Linköping: Förlaget Futurum

Hackzell Siv (1994) *Ellen Key i Europa. Färdvägar och vistelser 1873-1909*. Ellen Key-Sällskapets årsskrift 1994

Holmdahl Barbro (2000) *Tusen år i det svenska barnets historia*. Lund: Studentlitteratur

Holmgren Ann Margret (1924) *Ellen Key. Människovännen*. Stockholm: Alb. Bonniers Boktryckeri

Key Ellen (1870/1895/1913/1996) "Skymmingsbrasan" Ur: *Skönhet för alla*. Stockholm: Rekolid

Key Ellen (1899) *Människor*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag

Key Ellen (1900) *Barnets århundrade*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag

Key Ellen (1915) *Minnen av och om Emil Key I*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag

Key Ellen (1916) *Minnen av och om Emil Key II*. Stockholm: Albert Bonniers Boktryckeri

Landquist John (1909) *Ellen Key*. Stockholm: Alb. Bonniers Boktryckeri

Leche-Löfgren Mia (1930) *Ellen Key. Hennes liv och verk*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur

Lengborn Thorbjörn (1977) *En studie i Ellen Keys pedagogiska tänkande främst med utgångspunkt från "Barnets århundrade"*. Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria

Lengborn Thorbjörn (1998) "Ellen Key och barnets rum. Några pedagogiska och estetiska betraktelser" Ur: *Barnens rum*. Skrift nr 28. Stockholms universitet: Centrum för barnkulturforskning

Liliequist Marianne (1991) *Nybyggarbarn. Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850-1920*. Umeå universitet

Lindén Claudia (2002) *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag

Lärarnas tidning nr 15/2004

Nyström Hamilton Louise (1904) *Ellen Key. En lifsbild*. Stockholm: Wahlström & Widstrands Förlag

Rydström Ada (1919) "Minnen från Ellen Keys ungdomstid" Ur: Elgström Anna Lenah, Sahlbom Naima, Stéenhoff Frida, Wägner Elin (red) *En bok om Ellen Key*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag

Skuggor över Strand. En brevväxling mellan Ellen Key och syskonen. Ellen Key-Sällskapets årsskrift 1991

Stafseng Ola (1996) "Introduktion och kommentarer till *Barnets århundrade*". Stockholm: Informationsförlaget

Stafseng Ola (1999) "Inn i "Barnets århundrede": Personen og verkert" Ur: *Ellen Key 1849-1999. En minnesbok*. Linköping: Förlaget Futurum

Thunberg Karin "Inte är sanningen något att lita på" *SvD* 060204

Två systrar vid aftonbrasan. Ellen Key-Sällskapets årsskrift 1987

Personlig kommunikation:

Samtal med Nils Westberg hösten och vintern 2005

E-kommunikation med Hedda Jansson januari 2006